

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գրքի երրորդ հատորում ընդգրկված նյութերը քաղվածաբար թարգմանվել են XVII դարի թուրք ուղևոր էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունից»:

Սույն աշխատության I և II հատորներում զետեղված նյութերը հիմնականում պատմական բնույթի էին: Ներկա հատորի նյութերը, իրենց պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական, հնագիտական, ազգագրական և կուլտուր-կենցաղային բնույթով, որոշ չափով լրացնում են թուրք հեղինակների հաղորդած ժլատ տեղեկությունները մեր և հարևան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուր-կենցաղային կյանքի մասին:

Էվլիյա Չելեբիին հաճախ անվանում են նաև թուրքական Իբն-Բաթութա կամ «Աշխարհաշրջիկ»*:

Էվլիյա Չելեբիի վերաբերյալ շատ սահմանափակ տեղեկություններ են պահպանվել: «Ուղեգրության» մեջ նա որոշ կենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում իր մասին: Ծնվել է 1020 թվականին (1611) Կոստանդնուպոլսում: Ղուրանը անգիր անելու (Հաֆըզ) և պապերի սուլթանական արքունիքի հետ ունեցած կապի պատճառով նրա էվլիյա անվանը հետագայում ավելանում է Չելեբի պատվավոր անունը և կոչվում Հաֆըզ էվլիյա Չելեբի:

Էվլիյա Չելեբին նախնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում. այնուհետև ուսումը շարունակել է շեյխ-ուլ-իսլամ Համիդ էֆենդիի մեդրեսեում: 1045 թվականին (1636) Այա-Սոֆիայում ծառայել է որպես հաֆըզ: Հետագայում սուլթան Մուրադ IV-ը նրան իբրև զրուցակից հրավիրել է իր արքունիքը:

Էվ. Չելեբին ընդունակություն և մեծ հակում է ունեցել դեպի

* سیاح عالم

երզն ու երաժշտությունը, որին շատ է նպաստել նրա գեղեցիկ և հրապուրիչ ձայնը: Թե՛ արքունիքում և թե՛ դրսում նա սերտ կապ է պահպանել ժամանակի հայտնի երաժիշտների հետ և զարգացրել իր երաժշտական ձիրքը: Նա զբաղվել է նաև գեղագրությամբ ու նկարչությամբ: Սիրել է նաև ճարտարապետությունն ու երկրաչափությունը, որն ակնհայտորեն երևում է նրա «Ուղեգրությունից»: Էվ. Ջելեբին առանձին ուշադրություն է դարձրել և կենդանի դույններով նկարագրել է ճարտարապետական զանազան կառույցներն ու պատմական հուշարձանները: Նա ուսումնասիրել է նաև դրականությունը, ծանոթ է եղել թուրք և պարսիկ բանաստեղծների երկերին (Ֆիզուլի, Բաքի, Ռուժի, Նեջաթի և այլն):

Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ էվ. Ջելեբին առանձնապես մեծ սեր և հակում է դրսևորել աշխարհագրության ու երկրագիտության բնագավառներում: Դեռևս վաղ հասակից ձգտել է ճանապարհորդել, ծանոթանալ տարբեր երկրների ժողովուրդների լեզվին, կոլտուրային, կենցաղին ու սովորություններին:

1041 թվականին (1631), 21 տարեկան հասակում, էվ. Ջելեբին սկսում է շրջագայել Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Մոտ իննր տարի տևող այդ շրջագայությունների և ուսումնասիրությունների արդյունքը լինում է նրա «Ուղեգրության» առաջին հատորը, որը խիստ արժեքավոր նյութեր ու փաստեր է բովանդակում Կոստանդնուպոլսի մասին:

Հետագայում, փոքր ընդմիջումներով, շուրջ 41 տարի նա շարունակում է իր ուղևորությունները: Ջելեբին մերթ իբրև հոգևորական՝ իմամ կամ մյուեզզին, մերթ իբրև բարձրաստիճան անձանց ուղեկցող, զրուցակից, անձնական քարտուղար, իսկ երբեմն էլ իբրև տուրքեր հավաքողի քարտուղար, խորհրդական, բանակի իմամ կամ մյուեզզին, հիվանդապահ, սուրհանդակ, ռազմիկ և այլն, 16 անգամ ճանապարհորդել է տարբեր ուղղություններով:

Այդ պաշտոնների բերմամբ, նա թե օսմանյան և թե օտար երկրներում, գրեթե միշտ պատվով է ընդունվել: Այս հանգամանքը, անտարակույս, հեշտացրել է նրա ուղևորությունները և հնարավորություն տվել առանց արգելքի մուտք գործել պաշտոնական հիմնարկություններ, դիտել և ուսումնասիրել տեսարժան վայրերը, պատմական հնությունները և հուշարձանները, մինչև անգամ ռազմական նշանակություն ունեցող բերդերը: Այս առթիվ էվ. Ջելեբին նշում է. «Ես լայն հնարավորություն ունեցա ամենակա-

տարյալ կերպով ծանոթանալ էրզրումի կենցաղին: Ինձ թույլատրված էր տեսնել բոլոր օրենսդրությունները, արձանագրությունները և հիշատակարանները»:

Նա ճանապարհորդել է բազմաթիվ երկրներում՝ Փոքր Ասիա, Հայաստան, Քուրդիստան, Կովկաս, Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Եգիպտոս, Հաբեշստան, Բալկանյան երկրներ, Հարավային Ռուսաստան, Ղրիմ, Գերմանիա, Դանիա, Հոլանդիա և լեհաստան:

էվ. Չելեբին մի քանի անգամ եղել է Անատոլիայում ու Հայաստանում և անցել այդ երկրների բոլոր կարևոր քաղաքներով ու գյուղերով: Վերջին ուղևորությունը էվ. Չելեբին կատարել է 1089 թվականին (1678). ենթադրվում է, որ նա մահացել է այդ ուղևորությունից հետո, 1090 թվականին (1679), մոտ 70 տարեկան հասակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ էվ. Չելեբին իր ստացած կրթության և շրջապատի պայմանների բերումով եղել է ջերմ հավատացյալ-մուսուլման և կրոնական ավանդությունների ու առասպելների խիստ սիրահար: Նրա բոլոր հատորներում հիշատակված են բազմաթիվ սրբեր, սրբավայրեր, նրանց հրաշագործությունների վերաբերյալ երբեմն անհեթեթության հասնող սնոտիապաշտական նկարագրություններ:

էվ. Չելեբին Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչներից է: Նա դաստիարակվել, ապրել և գործել է այդ միջավայրում:

էվ. Չելեբին մոլեռանդ մահմեդական է, հավատարիմ «նվիրական իսլամին», թշնամի «անհավատների»: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու էվ. Չելեբին չի ըմբռնել և չի կարողացել բացատրել Ռուսաստանի, լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների իսկական բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում: Ֆեոդալական պետությունների միջև տեղի ունեցող պատերազմները նա սովորաբար ընկալում է իբրև ընդհարումներ ժողովուրդների միջև: Էվ. Չելեբիի, ինչպես նաև ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչների համար, պատերազմական նվաճումները և ավարները հանդիսացել են կյանքի հիմնական նպատակ, և այդ դիրքից նրան բնական են քվում արյունալի «սխրագործությունները, բռնություններն ու ավաբառումները»*:

* Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, Москва, 1961, стр. 10—11 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Նա «օրինական» է համարել օսմանյան «փառասպանժ իսլամական բանակի» դեպի արևելք և արևմուտք կատարած արշավանքները (akinlar), հրով ու սրով, արյունով ու կոտորածներով նվաճումները, ֆեոդալական վերնախավի և օսմանյան բանակի համար հարստանալու գլխավոր աղբյուր հանդիսացող ավարառությունները և գերեվարումները... էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ նա ինքն էլ հաճախ ակտիվ մասնակցել է օսմանյան բանակի նման «հաղթական» արշավանքներին և ավարառումներին...

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» առաջին տպագրության կազմակերպիչն ու խմբագիրը՝ թուրք պատմագիր Նեջիբ Ասրմի, «Իգտամ» օրաթերթի 1314 թվականի (1896) 701 համարում հետևյալ կերպ է գնահատում նրան։

«...Օսմանյան երկրներն ամբողջությամբ, Իրանն ու եվրոպական երկրների մեծ մասը ճանապարհորդող այս անխոնջ ուղևորը, իր տեսածներն ու լսածները լրիվ գրի է առել, և կազմել 10 հատորից բաղկացած իր «Ուղեգրությունը» ...էվ. Չելեբին իսկական ուղևոր է՝ պահանջվող բոլոր հատկանիշներով, հիանալիորեն նկարագրել է անցած ու տեսած վայրերը և ըստ ամենայնի իրականացրել իր ուղևորության նպատակները։ Այս օսմանցի ճանապարհորդը, պաշտոնի բերմամբ, իր այցելած վայրերի վիճակը նկարագրել է պատկերավոր լեզվով, հավաքել է բերնից բերան անցած ավանդությունները, գրի առել հասարակական շինությունների վրա եղած արձանագրությունները և կազմել ժողովրդի բոլոր տարրերի վիճակագրությունները...»*։

Նույն «Իգտամ» թերթի 702 համարում պատասխանելով Նեջիբ Ասրմին, թուրք գրականագետ Ահմեդ Միդհատը գրում է. «...Բոլոր քաղաքակիրթ ազգությունների դարավոր գոյության ընթացքում էվ. Չելեբիի նման անձնավորությունները շատ քիչ են... Եթե նա ապրած ու գործած լիներ այնպիսի երկրներում, ուր մեծ մարդկանց հիշատակը հավերժացնելու համար արձաններ են կանգնեցնում¹, նման մարդկանց շարքում էվ. Չելեբին կլիներ առաջիններից... Ինչ որ զրել է նա իր գրքերում, անպայման անձամբ տեսել ու ստուգել է և կամ այդ հարցերի մասին դրված գրքերից օգտվել և գրի է առել... Նեջիբ Ասրմի ասելով «էվ. Չելեբիին կարելի է դասել համաշխարհային հուշակ վայելող ուղևորների՝ Իբնի-Բատուտայի և Մարկո

* اولیا چلبی سیاحتنامه سی. در سعادت، ۱۳۱۴، مقدمه دن

Պոլոյի շարքը», գուցե և գերազանցում է նրանց, քանի որ ավելի շատ երկրներում է եղել և այդ մասին գրել. նա ինչ տեսել է, ասում է՝ տեսա և ինչ լսել է՝ լսեցի, իսկ եթե օգտվում է այլ աղբյուրներից՝ այդ ևս հիշատակում է... Նա շնայած XVII դարի ուղևոր և դրող է, սակայն լեզուն վերին աստիճանի պարզ է ու հասկանալի»^{*}: Իր մի այլ հոդվածում շեշտելով էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» նաև սլատմական սլախարհագրության համար ունեցած բացառիկ կարևորությունը Ահմեդ Միդհատը առաջարկում է Նեջիբ Ասրմին պատրաստել էլ. Չելեբիի ուղևորության «գլխավոր երկրների պատմական քարտեզը» (Մերձավոր արևելքի երկրների ու Արևելյան Եվրոպայի): Նեջիբ Ասրմը իր պատասխան հոդվածում համաձայնություն է հայտնում:

Բայց թուրք հեղինակների այդ «գեղեցիկ ցանկությունը» մրնում է միայն ցանկություն:

Հրատարակիչ Ահմեդ Զեդեթին և խմբագիր Նեջիբ Ասրմին 1314—1318 թվականներին (1898—1900) հաջողվում է տպագրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I—VI հատորները միայն, որից հետո նրա երկերի տպագրության գործը ընդհատվում է մինչև 1928 թվականը, երբ «Ուղեգրության» մնացած հատորների (VII—X) հրատարակությանը Ստամբուլում ձեռնարկում է «Օսմանյան պատմության էնցլումենը»²:

«Ուղեգրության» VII հատորի առաջաբանից պարզվում է, որ առաջին հրատարակության ձեռնարկողը ու խմբագիրը՝ Նեջիբ Ասրմը, հնարավորություն չի ունեցել օգտագործել էլ. Չելեբիի «Սեյահեթնամեի» գոյություն ունեցող բոլոր ձեռագրերը և բավականացել է միայն Փերթե փաշայի գրադարանում պահվող ձեռագրով: Չնայած այդ թերություններին տպագրված բոլոր օրինակները կարճ ժամանակում սպառվել են. ներկայումս էլ. Չելեբիի հատորները հազվադեպություն են: Նրա աշխատությունը արժանացել է եվրոպական մի շարք գիտնականների ուշադրությանը: Այսպես, հայտնի արևելագետ-թուրքագետ Ֆոն-Համմերը իր բազմահատոր «Օսմանյան պատմության» համար, իբրև կարևոր աղբյուր օգտագործել է նաև էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Բացի այդ Համմերը էլ. Չելեբիի մի քանի հատորներ թարգմանել է անգլերեն, իսկ VI հատորը թարգմանվել է հունգարերեն (այդ հատորը վերաբերում է էլ. Չելեբիի Հունգարիայում կատարած ուղևորությանը):

* Նույն տեղում:

«Օսմանյան պատմության էնցլումենի» տեղեկության համա-
ձայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» ձեռագրերից լրիվ պահպանվել
են միայն հինգը: Եվրոպական գրադարաններում ևս ձեռագրերը
լրիվ չեն: Վիեննայի գրադարանում կա միայն IV հատորը, Լոնդոնի
Արքայական ասիական գրադարանում միայն I հատորը և այլն:

VII և հաջորդ հատորները հրատարակվել են բոլոր հինգ ձեռա-
գրերի համեմատական սկզբունքով, որոշ ծանոթություններով ու
լրացումներով:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ կարևոր տեղ է գրավում
պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Նա ականատես և նույն-
իսկ մասնակից է եղել այդ դեպքերից շատերին:

էվ. Չելեբիի առաջին հատորում առանձնապես կարևոր են՝
1. Կոստանդնուպոլսի բազմաթիվ շինությունների (պալատներ, մրգ-
կիթներ, բարեգործական հիմնարկներ, աղբյուրներ և այլն), հու-
շարձանների նկարագրությունը, 2. Սուլթան Սուլեյման Կանունիի
վարչական, զինվորական օրենսդրությունները և միջոցառումները
(անհրաժեշտ տվյալներով), 3. Սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով
Ստամբուլում կատարված աշխարհահամարը և կազմակերպված
հսկա ու հետաքրքիր շքերթը (ալայ), որին մասնակցել են քաղաքի
զինվորական, վարչական, հոգևորական, առևտրական, արհեստա-
վորական և բոլոր այլ էսնաֆները, սկսած պետության բարձր դա-
սերից, վերջացրած ժողովրդական խավերով: «Ուղեգրության» առա-
ջին հատորում այդ մեծ շքերթի նկարագրությունը բռնում է 150 էջ
(արաբական տառերով)³:

* * *

Սովետական արևելագետներից էվ. Չելեբիի ուսումնասիրու-
թյամբ հիմնականում զբաղվել են ակադեմիկոսներ Ի. Կրաչկովսկին
և Վ. Բարթոլդը:

Ի. Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում նրան. «էվլիյա Չե-
լեբիի տասը հատորանոց աշխատությունը, որպես հուշեր, իր դա-
րաշրջանը բնութագրող կարևոր փաստաթղթերից է, առաջնակարգ
աղբյուր այդ ժամանակի պատմության համար, միաժամանակ
նույնֆան կարևոր նկարագրություն, որը միակն է Արևելյան գրակա-
նության մեջ և ամեն տեսակետից կուլտուր-պատմական ուսումնա-

սիրությունների անսպառ աղբյուր է»*: Իսկ Վ. Բարթոլդը գրում է. «Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով ինքնատիպ աշխարհագրական աշխատություն է, որը, հարուստ բազմաթիվ նյութերով (աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվագիտական), իրենից շատ է ետ թողնում արաբական դասական աշխարհագրագետների աշխատությունները, թեև մյուս կողմից, պարզասաժ, բովանդակում է բազմաթիվ մտացածին տարրեր»**:

Ի. Կրաչկովսկին նշում է նաև մի կարևոր պատմա-հնագիտական փաստ: Էվ. Չելեբիին XVII դարում հատուկ ուշադրություն է դարձրել Վերին Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հալդական հնության վրա, մի հարց, որը մեծ դեր է խաղացել XX դարի եվրոպական գիտություն մեջ և մասնավորապես մեր երկրում: Նրան ոչ պակաս զարմացրել են ժայռային ճարտարապետության այն հուշարձանները, որոնք նոր ժամանակների համար անլուծելի հանելուկներ են թվացել: Նրա ուշադրությունը գրավել են նաև յուրահատուկ ծագում ունեցող թունելները, կամուրջները և կամարները, որոնք հազվագյուտ չեն այդ երկրներում:

Իբրև օրինակ կարելի է նշել Վանի ժայռի (բերդի) և Բիթլիսից մինչև Վանա լիճը հասնող քարաշեն կամարների կենդանի գույներով նկարագրությունը*:

Կրաչկովսկին նշելով Էվ. Չելեբիի կրոնասիրությունը, գրում է. «Իր միջավայրի և դարաշրջանի համար միանգամայն բնական է, որ Էվլիյա Չելեբին հատուկ ուշադրությամբ կանգ է առել այցելած երկրների կրոնական պաշտամունքների և սովորությունների վրա: Գյուղերը նկարագրելիս նա միշտ նշումներ է արել, արդյոք նրանց բնակիչները մուսուլմաններ են, քրիստոնյաներ, թե՞ հայեր: Քաղաքները նկարագրելիս նա հանգամանորեն կանգ է առնում ուխտատեղիների վրա, պատմում սրբերի հրաշքների և սրբավայրերի ու ժի մասին... երբեմն ոչ պակաս ուշադրություն դարձնելով նաև քրիստոնեական կրոնական սովորություններին: Չելեբիի արժանիքը պետք է համարել այն, որ նրան հետաքրքրում են մեծ մասամբ ոչ թե վերին դասերի պաշտոնական կրոնը, որին նա շատ լավ ծանոթ

* И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения. М.—Л., 1957, том IV, гл. XXI, Турецкая географическая литература XV—XIX вв., стр. 607 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

** В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 114.

է. այլ ժողովրդական լայն մասսաների կրօնական պատկերացումները»*:

Իբրև օրինակ հիշենք էջմիածնի (Ուլքիլիսե) կրօնական արաբողոթյունները (մասնավորապես մեռն եփելը)՝ ժողովրդական լայն մասսաների մասնակցությամբ. Մշո սուրբ Կարապետի վանքի ուխտագնացությունը, զոհաբերությունները, աղոթքները և բժշկությունները, Վանի Վարագա վանքի ու Ախթամարի նկարագրությունները և այլն և այլն:

Մի շարք հեղինակներ էվլիյա Չելեբիի և հայտնի ճանապարհորդ Իբն-Բաթութայի միջև զաղափարների և տեսակետների որոշ մերձավորություն են գտնում:

Միջնադարյան թուրք ճանապարհորդ էվ. Չելեբին իր հայրենիքում չի արժանացել այն ուշադրությանը և գնահատականին, որին նա իրավամբ արժանի է եղել: Այդ է պայացուցում այն փաստը, որ նրա «Ուղեգրությունը» մոտ երկուսուկես դար մնացել է ձեռագիր վիճակում: Բացի այդ, էվ. Չելեբիի տաս հատորները հրատարակվել են խայտաբղետ ու մեծ թերություններով:

Վերջերս միայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» Թուրքիայում որոշ չափով հետաքրքրության և ուսումնասիրության առարկա է դարձել:

Ռեշատ էքրեմ Կոչուն կրճատումներով վերահրատարակել է էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Ամսագրերում և հանրագիտարաններում լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրություններ: էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մասին դիսերտացիաներ են գրվել ու պաշտպանվել Ստամբուլի համալսարանի գրականության ֆակուլտետում:

Այնուամենայնիվ, դեռևս անբավարար են էվ. Չելեբիի մասին թուրքերեն կատարված ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները: Մինչև օրս չի հրատարակվել «Ուղեգրության» գիտական լրիվ տեքստը: Բազմակողմանիորեն չեն ուսումնասիրված ստվարահատոր աշխատության մեջ ընդգրկված բազմաթիվ հարցերը:

էվ. Չելեբիի նկատմամբ անհամեմատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվել Արևմուտքում: Եվրոպական լեզուներով լույս են տեսել մի քանի տասնյակ մենագրություններ, հոդվածներ և գրախոսություններ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, սերբերեն, հունգարերեն,

* Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 630—631 (ընդգծումը մերն է — Ա. Ս.):

հունարեն և այլ լեզուներով: Այս հարուստ դրականության մեջ էլ. Չելեբիի աշխատությունը ուսումնասիրվում է պատմագրական, աշխարհագրական, լեզվագիտական, հնագիտական և այլ տեսանկյուններից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բալկանյան ժողովուրդների թուրքագետները առանձին հետաքրքրությամբ են ուսումնասիրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Այդ բացատրվում է նրանով, որ էլ. Չելեբին ճանապարհորդել է Բալկանյան, Հարավային և Արևելյան եվրոպայի երկրները և նրանց մասին հաղորդել է պատմական, տեղագրական և կենցաղային բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում այդ երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նկատի ունենալով, որ էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» հատորներում շատ հարուստ տեղեկություններ և նյութեր կան նաև ՍՍՌՄ տարբեր երկրամասերի և ժողովուրդների մասին, Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը սկսել է էլ. Չելեբիից թարգմանել և հրատարակել Սովետական Միության ժողովուրդներին վերաբերող նյութերը: Վերջերս, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջաբանով և հավելվածով հրատարակվեցին Մոլդավիային և Ուկրաինային վերաբերող նյութերը^{*}: Թարգմանության իմբագիրները նշում են այդ կարևոր նախաձեռնության մասին. «էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը», որը պատմության և ազգագրության վերաբերյալ բովանդակալից հարցեր է ընդգրկում, կարելի է համարել ամենից ավելի արժեքավոր օտար աղբյուրը ՍՍՌՄ ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու համար: էլ. Չելեբիի հաղորդած անթիվ և բազմազան փաստական նյութերը այդ աշխատությունը վեր են ածում բացառիկ կարևոր աղբյուրի՝ նրա տեսած և նկարագրած երկրների ուսումնասիրության համար»^{***}:

* * *

էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» կարևոր աղբյուր է նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների միջնադարյան

* *См. Эвлия Челеби*, Книга путешествия, вып. I, М., 1961, Библиография на европейских языках, стр. 326—330.

** *Эвлия Челеби*, Книга путешествия, отв. редактор А. С. Тверитинова, вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

*** *Эвлия Челеби*, Книга путешествия, стр. 9—11.

պատմության, սոցիալ-տնտեսական, կուլտուր-կենցաղային պայ-
մանների բազմակողմանի ուսումնասիրության համար:

Պետք է նշել, որ էվլիյա Չելեբիի Հայաստանի մասին հաղոր-
դած նյութերի մի մասը հայերեն թարգմանվել են դեռևս անցյալ
դարի կեսերին՝ հայագետ Յ. Քյուրդյանի կողմից: Գիրքը հրատա-
րակվել է այսպիսի վերնագրով. «Ուղեգրություն էվլիյա էֆենդիի,
թարգմանած անգլերեն հրատարակութենեն, լույս տեսած Նոնդոն
1850 թ., թարգմանեց և ծանոթագրեց՝ Յ. Քյուրդեան»^{*}:

Արդեն ասվել է, որ Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզ-
վով (միայն I—VI հատորները) առաջին անգամ լույս է տեսել ան-
ցյալ դարի վերջերին, Ստամբուլում: Դրանից մոտ 50 տարի առաջ,
Նոնդոնում լույս է տեսել էվ. Չելեբիի հատորների մի մասի անգլե-
րեն թարգմանությունը: Քյուրդյանի գրքույկում չի ասված, թե ով է
անգլերենի թարգմանիչը: Սակայն հայտնի է, որ «Օսմանյան կայ-
սրության պատմության» բազմահատորյակի (18 հատոր) հեղինա-
կը՝ Ֆոն-Համմերը իր կապիտալ աշխատությունը գերմաներենից
թարգմանել է ֆրանսերեն, մասամբ նաև անգլերեն: Հետևաբար,
կարելի է ենթադրել, որ Քյուրդյանը իր գրքույկը կազմել է Ֆոն-
Համմերի էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանությունից:

Քյուրդյանի այն հավաստիացումը, որ նա տալիս է «Հայաստա-
նի մասը ամբողջությամբ», թյուրիմացություն է, քանի որ նա էվ.
Չելեբիի «Ուղեգրությունից» թարգմանել է միայն երկրորդ հատորի
նյութերը, որոնք վերաբերում են, ինչպես նշում է Քյուրդյանը,
«էրզրումի նահանգապետությանը», նրա սանջաքներին, Երևանին,
Կարսին, Երզնկային, Շաբին-Կարահիսարին և այլն: էվ. Չելեբին իր
մյուս III, IV և V հատորներում ևս բավականաչափ տեղեկություն-
ներ է հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք այն ժամա-
նակ անգլերեն թարգմանված չեն եղել և հավանաբար այդ պատ-
ճառով էլ Քյուրդյանը անտեղյակ է եղել դրանցից: Հիշյալ նյութերը
վերաբերում են կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիային, Կիլի-
կիային, Սիրիայի և Պաղեստինի հայաբնակ շրջաններին:

Ինչպես իրավամբ նշում է Քյուրդյանը, էվ. Չելեբիի անգլերեն
թարգմանությունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում
դեռևս չէին տպագրվել նրա «Ուղեգրությունները»: Հետևաբար, հա-
վանական է, որ անգլերեն թարգմանությունը կատարվել է Նոնդոնի
Արքայական գրադարանում պահպանված էվ. Չելեբիի ձեռագիր
օրհնակից:

^{*} Գրքույկի վրա չկա հրատարակության վայրն ու թվականը:

Քյուրդյանը ծանոթագրելով էվ. Չելեբիի տեքստը, միաժամանակ քննադատում է այնտեղ տեղ գտած մի շարք պատմական դեպքերի, քաղաքների հիմնադրման ու կառուցման հարցերում առկա անճշտությունները: «Թուրքական աղբյուրների...» ինչպես նախորդ, այնպես էլ սույն հատորում բացարձակ անճշտությունների դեպքում, ծանոթագրությունների բաժնում երբեմն անդրադառնում ենք դրանց, սակայն ընդհանրապես մեր առջև այդ խնդիրը չի դրվել. հրատարակված նյութերում ինչ խոսք, որ զգալի անճշտություններ կան, որոնց գիտական քննությունը թողնում ենք պատմաբաններին:

էվ. Չելեբին ճանապարհորդելիս իր տեսածները և ուսումնասիրությունները գրի է առել օրագրության ձևով: Ահա նրա Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարած ուղևորությունների կարևոր երթուղիները:

1050 թվականին (1640) նա Անատոլիայից ուղևորվում է էրզրում, այնտեղից անցնում Թավրիզ, հետո Երևան, Բաքու, Շամախի, որտեղից գնում է Վրաստան: Այստեղից նա Ախալցխայով նորից վերադառնում է էրզրում և ապա Ստամբուլ:

1058 թվականին (1648) էվ. Չելեբին արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայի վրայով գնում է Պաղեստին (Սուրբ Երկիր), հետո Դամասկոսից ուղևորվում է Սվազ, Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ, Կեսարիա:

1065 թվականին (1654) նա Սկյուդարից ուղղություն է վերցնում դեպի Վան, այսինքն կտրում անցնում ամբողջ Անատոլիան, հատկապես կանգ առնելով Վան քաղաքում, նրա բերդի, Վանա լճի շրջակայքում, հետո Վանից մեկնում է Պարսկաստան:

1066 թվականին (1655) էվ. Չելեբին ճամփորդում է Քուրդիստանում, որտեղից նորից անցնում է Վան, այստեղից Բիթլիս և Արճեշի ու Ադիլջևազի (Արծկե) ուղղությամբ՝ էրզրում:

Այսպիսով էվ. Չելեբին տարբեր երթուղիներով ճանապարհորդել է Հայաստանում, Անդրկովկասյան երկրներում, իրանական Ադրբեջանում և Կիլիկիայում: Այդ հսկայական տարածության վրա նա կանգ է առել բոլոր կարևոր քաղաքներում (Երևան, Թիֆլիս, Գյանջա, Բաքու, Թավրիզ, էրզրում, Երզնկա, Սվազ, Կեսարիա, Ամասիա, Թոքաթ, Մարաշ, Ադանա և այլն): Նա չի բավականացել միայն մեծ քաղաքներն այցելելով, կանգ է առել նաև իր ճանապարհին գտնվող բազմաթիվ փոքր քաղաքներում, գավառական կենտրոններում, հաճախ գյուղերում:

Առանց նսեմացնելու էվ. Չելեբիի, իբրև աշխարհահռչակ ուղեգրի, կարևորությունը, որի մասին, ինչպես վերևում նշվեց, այնքան հիացմունքով են խոսում թուրք, օտար և սովետական հեղինակները, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի վերապահումներ անել Հայաստանի պատմության, հայ և հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի, կենցաղի և սովորությունների նկատմամբ նրա ունեցած մոտեցման և վերաբերմունքի հարցերում:

Ամենից առաջ պետք է շեշտել, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունում» կարմիր թելի նման անցնում է իսլամական ֆանատիզմը: Հաճախ նա սնոտիապաշտ է, երազների, գուշակությունների հավատացող: Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, լեզուն ու կուլտուրան ուսումնասիրելիս, կարծես դիտավորյալ մոռացության է տալիս ոչ-մուսուլմաններին՝ հայերին, վրացիներին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքները, նրանց ծագումն ու պատմությունը, կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, հաճախ կամ ոչինչ չի ասում հայերի, հայ կուլտուրայի մասին և կամ շատ սահմանափակ տեղեկություններ է հաղորդում: Նշենք մի քանի օրինակ. Չելեբին շատ քիչ է խոսում Ստամբուլում և Անատոլիայի կարևոր քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորության և առևտրականների, հայերի թվի, զբաղմունքների, ապրուստի պայմանների և կուլտուրայի մասին: Թեև հիշատակում է, օրինակ, էջմիածնի, Ախթամարի, Վարազի, Մշո սուրբ Կարապետի վանքերը, սակայն հարևանցի ու անբավարար: Մի շարք կարևոր հայկական քաղաքների վերաբերյալ հաղորդումներից այն տպավորությունն է ստացվում, որ կարծես այդ քաղաքներում հայեր չեն ապրում (օրինակ Վան, էրզրում, Դիարբեքիր, Սերաստիա և այլն): էվ. Չելեբին որոշ ազգությունների և ժողովուրդների ծագման հարցը, լեզվական ստուգաբանությունները փորձում է տալ՝ ելնելով իսլամական ավանդություններից: Պարզ հայկական ծագում և արտասանություն ունեցող հատուկ անուններն ու բառերը ուղղակի աղավաղում է և փորձում է բացատրել և «ստուգաբանել» իսլամական կամ թուրքական ոգով:

Այս և նման հանդամանքները, անտարակույս, որոշ չափով իջեցնում են էվ. Չելեբիի աշխատության նշանակությունը Հայաստանի, հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմությունը ուսումնասիրելու դործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ

այդ հատուկ է ոչ միայն էլ. Չելեբիին, այլ նաև այդ դարերի շատ ու շատ պատմագիրների և ուղեգիրների առհասարակ: Չնայած այս թերություններին, էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունից» մենք կարող ենք շատ արժեքավոր տեղեկություններ և նյութեր քաղել Հայաստանի և Անդրկովկասյան մյուս երկրների մասին:

* * *

Ներկա աշխատությունը կազմված է ժամանակագրական կարգով՝ էլ. Չելեբիի կատարած ճանապարհորդությունների տարեթվերին համապատասխան: Այդ պատճառով անհնարին դարձավ աշխարհագրական կապի պահպանումը:

Էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեզ հետաքրքրող նյութերը թարգմանվել են քաղվածաբար: Հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության տեսակետից անհետաքրքիր և անկարևոր մասերը կրճատվել են կամ տրվել է նրանց համառոտ բովանդակությունը: Նման վերարտադրումները, հեղինակային բնագրերից անջատելու նպատակով, շարվել են ավելի փոքր շրիֆտով (պետիտ), տեքստը ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով անկյունային փակագծերի մեջ են առնվել ավելացված բառերն ու նախադասությունները:

Հեղինակի տված իսլամական (հիջրեթի) տարեթվերի կողքին կամ տողատակին գրեթե միշտ տրված է համապատասխան եվրոպական տարեթվերը*:

Ա. Խ. ՄԱՅՐԱՍՅԱՆ

* Հիջրեթի տարեթվերը եվրոպականի վերածելու լրիվ աղյուսակը (հիջրեթի 1—1360 թթ.) տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության առաջին հատորում, Երևան, 1961, էջ 339—348:

The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of our history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know our own history if we are to understand the present and to prepare for the future.

The second part of the paper discusses the importance of the study of the history of the world. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of world history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know the history of the world if we are to understand the present and to prepare for the future.

The third part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of our history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know our own history if we are to understand the present and to prepare for the future.

The fourth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the world. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of world history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know the history of the world if we are to understand the present and to prepare for the future.

The fifth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of our history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know our own history if we are to understand the present and to prepare for the future.

The sixth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the world. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of world history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know the history of the world if we are to understand the present and to prepare for the future.

The seventh part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of our history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know our own history if we are to understand the present and to prepare for the future.

The eighth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the world. It is a subject which has long attracted the attention of the people of this country. The study of world history is not only a matter of interest, but it is also a matter of necessity. We must know the history of the world if we are to understand the present and to prepare for the future.